

De programma's vergeleken

Auteur(s):

Veen, A.P. van
Kool, C.J.M.
Koedijk, C.G.
Witteeloo-stuijn, A. van
Universiteit Maastricht

Verschenen in:

ESB, 83e jaargang, nr. 4148, pagina 309, 17 april 1998

Rubriek:**Trefwoord(en):**

nederlandse, economie

Wordt Nederland een mainport, brainport of careport? En maken de verkiezingsprogramma's hun poging tot politieke 'productdifferentiatie' ook waar met economische resultaten?

In het PvdA-blad *Socialisme en democratie* beweert Bart Tromp dat "Het enige wat van een verkiezingsprogramma van een politieke partij vast staat, is dat het niet zal worden uitgevoerd"¹. Niet alleen vanwege de noodzakelijke coalitievorming, maar ook het gebrek aan concrete invulling van de programma's alsmede het gemak waarmee de programma's na de verkiezingen als achterhaald worden beschouwd, zijn hiervan de oorzaak. Desalniettemin zal de kiezer mede op basis van de programma's zijn of haar democratische plicht moeten vervullen, wat een analyse op hoofdpunten van deze programma's toch waardevol maakt. In dit artikel wordt een dergelijke analyse gepresenteerd. Eerst wordt een korte karakteristiek van de verschillende programma's gegeven, gevolgd door een omschrijving van de partij-politieke 'missie'. Daarna gaan we in op de financiële onderbouwing van de programma's. Tenslotte toetsen we de door het CPB berekende resultaten van de programma's aan de doelstellingen van het economisch beleid zoals die al vanaf de jaren vijftig gelden. We eindigen met enkele conclusies.

Brainport, mainport of careport?

Wat is eigenlijk de missie van de verschillende partijen? De titels van de programma's lichten al een tipje van de sluier op. De missie van het CDA ('samen leven doe je niet alleen') is om mensen samen met elkaar en met de overheid te laten werken aan een 'kwalitatief betere' samenleving. De PvdA hamert op het verder verbeteren van het evenwicht tussen economische doelmatigheid en sociale rechtvaardigheid. Ten aanzien van dit evenwicht bestaan nog flinke imperfecties. Derhalve is er nog 'een wereld te winnen'. De VVD wil 'investeren in de toekomst' van de huidige en de toekomstige generaties, aldus de inleiding van haar verkiezingsprogramma. En de missie van D66 ('bewogen in beweging') is om 'vorm te geven aan een democratische samenleving waarin economie en overheid dienstbaar zijn aan het welzijn van alle mensen en aan het milieu'. Bij GroenLinks (dat geen titel aan het programma heeft gegeven) gaat het om het vormgeven aan de 'civiele maatschappij', waarin de rechtsorde, de kwaliteit van het bestaan en duurzame ontwikkeling de kernbegrippen zijn.

Het is allemaal weinig concreet. Toch kunnen een paar uitwerkingen van de verschillende missies worden genoemd. De eerste is te vatten onder de term 'Holland brainport'. Alle partijen benadrukken het belang van een kenniseconomie en pleiten daarom voor meer investeringen in menselijk kapitaal en onderwijs. In de tweede plaats gaat het om 'Holland mainport', voorheen Nederland Distributieland. In dit kader wordt gepleit voor meer investeringen in de infrastructuur. Tenslotte zijn in alle programma's minder en meer ferme pleidooien voor investeringen in zorg en veiligheid te vinden: 'Holland careport'. Hoewel de partijen het in hoofdlijnen eens zijn, lijkt hier toch wat te kiezen. Het CDA neigt meer dan de andere partijen naar investeringen in Holland careport, terwijl GroenLinks meer middelen wil bestemmen voor investeringen in milieu voor de ontwikkeling van 'Holland greenport'.

De financiële onderbouwing

Het is opvallend dat de beschrijvingen van de financiële onderbouwingen niet uitblinken in helderheid. Zeker bij de conceptprogramma's, op basis waarvan de verschillende partijcongressen amenderen en stemmen, ontbreekt een duidelijk financieel hoofdstuk. Maar er is een lichtpuntje: gegeven de autoriteit van het CPB baseert elke partij zich op min of meer dezelfde kerngegevens. Bovendien worden partijen door het CPB gedwongen om hun verlangens meer concreet in te vullen in verband met de doorrekening van de verkiezingsprogramma's. De relevante financiële cijfers zijn derhalve niet te vinden in de partijprogramma's, maar in het beruchte CPB-rekenrapport².

Een belangrijk gegeven voor de partijen is de financiële ruimte waarover kan worden beschikt. Naar verwacht is de extra ruimte dankzij een 'behoedzame' economische groei van 2% in de periode 1999-2002 f 25,5 mrd. Daartegenover staan groeiende uitgaven bij ongewijzigd beleid van f 19,5 mrd, zodat de netto ruimte ongeveer f 6 mrd bedraagt. Het CPB heeft overigens ook de budgettaire ruimte berekend voor een gunstig scenario met een groei van 3,25%. Het is niet verbazingwekkend dat alle partijen bij de bepaling van de budgettaire ruimte hebben gekozen voor het behoedzame scenario, al was het maar om niet als risicovol bekend te staan. Als een partij dus meer financiële ruimte nodig heeft, dan wordt dit bereikt door ombuigingen en/of ophogingen van de netto ruimte. Welnu, uit de verkiezingsprogramma's blijkt dat partijen uiterst creatief zijn in het ophogen van die ruimte. Het toverwoord hierbij is efficiëntiewinst. In

[tabel 1](#) staan de extra inkomsten zoals die uit de programma's te destilleren zijn, uitgesplitst naar de voormelde netto ruimte en de ophoging via ombuigingen en efficiëntiewinsten.

Tabel 1. De financiën in 1999-2002, miljarden gulden van 1998

	Extra inkomsten			Extra uitgaven		
	netto	ombuigingen	totaal	reductie	lasten-	intensi-
	ruimte	(waarvan		financierings-	verlichting	veringen
		efficiëntiewinst) -		tekort		
PvdA	6	3,5 (1,65)	14,5	1	4,75	8,75
CDA	6	6,25 (3,0)	13,25	4,5	1	7,75
VVD	6	9,75 (2,9)	20,75	5,5	8,5	6,75
D66	6	7,25 (2,8)	17	4,5	6,75	5,75
GroenLinks	6	10 (0,15)	18,5	-4	0	22,5

Het verschil tussen de kolommen 1 plus 2 enerzijds en kolom 3 anderzijds is een post die moeilijk te interpreteren is, maar die gemakshalve met 'inverdieneffecten' wordt aangeduid (zie de bijdrage van Van Bergeijk in dit nummer). Uit [tabel 1](#) volgt dat een belangrijk deel van de ruimte voor nieuw beleid wordt gecreëerd uit ombuigingen, waaronder efficiëntiewinsten. De ingeboekte efficiëntiewinsten maken een substantieel deel uit van de ophoging: met het grootste gemak wordt een derde tot de helft deze ombuigingen ingevuld met opbrengsten vanwege een hogere efficiëntie van het overheidsapparaat. GroenLinks vormt hierbij een uitzondering: de helft van de ombuigingen wordt gerealiseerd door een bezuiniging op defensie (*f* 3 mrd) en op de infrastructuur (*f* 2,5 mrd). Gegeven de voortdurende efficiëntie-operaties van het afgelopen decennium is het twijfelachtig of nog wel zoveel rek zit in het verbeteren van de efficiëntie van de overheid. De programma's hullen zich hierover in nevelen, maar benadrukken dat de kwaliteit van de voorzieningen niet mag worden aangetast. Dat lijkt een hele geruststelling. Verder moet worden geconstateerd dat sommige ombuigingen in feite verschuivingen zijn. Zo willen PvdA en D66 de financiële verantwoordelijkheid voor de bijstandsuitgaven meer bij de gemeenten en minder bij het rijk leggen. Uit deze verschuiving van verantwoordelijkheid wordt een opbrengst van *f* 500 mln verwacht. Tenslotte valt bij de gemelde ombuigingen op dat op GroenLinks na alle partijen de EU-afrachten willen verminderen. Deze ombuiging loopt van *f* 0,8 mrd (D66) tot *f* 1,5 mrd (CDA en VVD)³. Bij het extra beleid springen, naast de ruimte voor nieuw beleid, twee belangrijke posten in het oog: de reductie van het financieringstekort en de lastenverlichting. Het bedrag dat het CDA en D66 hebben ingeboekt, zorgt ervoor dat het financieringstekort zal dalen tot 1% van het bbp. Het financieringstekort zal volgens de plannen van de PvdA en GroenLinks hoger uitvallen. De VVD ziet daarentegen kans om het tekort tot 0,9% te reduceren in 2002.

Uit [tabel 1](#) blijkt dat bij alle partijen grosso modo nog een bestedingsruimte van ongeveer zes tot negen miljard gulden is. De ruimte bij GroenLinks is echter veel hoger, omdat zij als enige partij het financieringstekort niet wil verlagen. In [tabel 2](#) geven we aan hoe deze ruimte globaal is ingevuld. Als we deze resultaten naast de verschillende missies leggen, dan zijn de gedachten rond de 'Holland brainport' (D66) en de 'Holland mainport' (VVD) wel terug te vinden. De accenten verschillen tussen de partijen, maar in het algemeen ontlopen de prioriteiten elkaar niet veel. De 'Holland careport'-gedachte is het duidelijkste te traceren bij het CDA, conform het programma. GroenLinks is een verhaal apart. De uitgaven zijn voor de helft bestemd voor beleid in de sfeer van sociale zekerheid en armoedebestrijding, met name vanwege een extra jaarlijkse verhoging van het minimumloon en de uitkeringen. Er valt dus wat te kiezen, zij het niet zozeer tussen de parse partners en het CDA als wel tussen GroenLinks en de rest.

Tabel 2. Invulling niet geormerkte bestedingsruimte (miljard gulden van 1998)

	PvdA	CDA	VVD	D66	GroenLinks
Onderwijs	1,7 (19)	1,25 (16)	1,25 (19)	1,7 (30)	1,35 (6)
Volksgesondheid en zorg	2,1 (23)	1,65 (21)	2,0 (30)	1,8 (31)	2,75 (12)
Infrastructuur	0,4 (4)	0,75 (10)	1,25 (19)	1,1 (19)	3,05 (14)
Arbeidsmarkt	1,1 (13)	0,6 (8)	0,8 (12)	0 (0)	1,45 (6)
Sociale zekerheid/ armoedebestrijding	1,1 (13)	2,7 (35)	0 (0)	0,25 (4)	10,6 (47)
Overig	2,4 (27)	0,8 (10)	1,45 (21)	0,9 (16)	3,30 (15)

tussen haakjes staan de relatieve aandelen, uitgedrukt in het totaalbedrag voor beleidsintensivering.

Lusten zijn onvermijdelijk verbonden met lasten. Uit [tabel 1](#) bleek al dat, op GroenLinks na, alle partijen de lasten verlichten⁴. [tabel 3](#) geeft een globaal beeld van de lastenveranderingen. Achter deze lastenverlagingen gaan interessante verschillen schuil. Bijvoorbeeld het feit dat de PvdA en de VVD beide op een lastenverlichting op arbeid van *f* 15,2 mrd uitkomen, betekent nog niet dat hierachter ook dezelfde maatregelen schuilgaan. Desalniettemin volgt onmiddellijk dat een belangrijke bron van lastenverlichting de verlaging van de belasting op arbeid is. Het CDA, de VVD en D66 baseren zich hierbij met name op de kabinetsnota *Belastingen in de 21ste eeuw*, waarbij tarieven worden verlaagd, schijven worden verlengd en aftrekposten worden beperkt. De PvdA wil de lasten grotendeels verlichten door een belastingkorting voor werknemers te introduceren. GroenLinks stapelt boven op de verlaging van de tarieven een arbeidskorting voor loontrekkers en introduceert een zogeheten voetinkomen in plaats van de huidige belastingvrije som. Daarnaast is het interessant om op te merken dat alle partijen de BTW willen verhogen om daarmee een verschuiving van directe naar indirecte belastingen te realiseren. Bij het CDA wordt hierdoor meer dan de helft van de verlaging van de belasting op arbeid tenietgedaan. Tenslotte blijkt uit [tabel 3](#) hoe de ecologisering van het belastingstelsel gestalte krijgt bij de verschillende partijen. Met name bij GroenLinks treedt een forse verschuiving op in de richting van milieubelastingen.

Tabel 3. Lastenveranderingen (miljard gulden van 1998)

	PvdA	CDA	VVD	D66	GroenLinks
Milieu	5,7	3,3	1,0	4,7	28,0
Arbeid	-15,2	-11,7	-15,2	-17,3	-49,1
Indirect	4,0	7,1	4,0	4,0	4,3
Overig	0,75	0,3	1,8	1,9	16,7

De resultaten

De ongeschreven missie van alle partijen is ongetwijfeld dat het beter moet gaan in Nederland. Dit is een moeilijk toetsbare stelling, maar wellicht is het interessant om de resultaten van het voorgestelde beleid weer te geven in termen van het verwachte effect op de doelstellingen van het Nederlands economisch beleid. Aan de hand van [tabel 4](#) wordt hiervan een beeld geschetst.

Tabel 4. Resultaten van het beleid in 1999-2002

	basis	PvdA	CDA	VVD	D66	GroenLinks
Inflatie	1,75	0,3	0,5	0	0,2	1,3
Groei bbp	2	0,2	0	0,3	0,2	0,2
Werkloosheid	5,75	-0,7	-0,2	-0,8	-0,9	-1,3
Milieu						
broeikas		-8%	-4,5%	-5%	-10,5%	-22%
verzuring	-17%	4%	1%	0	4%	4%

In de basiskolom worden de resultaten van het beleidsarme scenario weergegeven. Dit is het resultaat van ongewijzigd beleid bij een bbp-groei van jaarlijks twee procent. De cijfers in de verschillende cellen geven vervolgens de veranderingen ten opzichte van dit basisscenario weer, waarbij inflatie en groei de mutatie per jaar in procenten weergeven en de werkloosheid in niveaus in het eindjaar is uitgedrukt (in procenten van de beroepsbevolking). We beperken ons tot de middellange-termijnprognoses. Voor wat betreft de doelstelling duurzame groei hebben we gekeken naar de resultaten van de verschillende programma's voor het milieu in vergelijking met het derde nationale milieuplan (NMP3). Het CPB-rapport vermeldt een paar feiten. Op grond van het NMP3-pakket zal de verzuring met 17 procent afnemen in 2010. De resultaten van de programma's zijn als afwijkingen hiervan gepresenteerd. Bij alle partijen is deze afwijking positief hetgeen betekent dat de verzuring sterker afneemt dan in het NMP3-plan is voorzien. Voor de broeikasgasemissies is geen basisgetal bekend. Derhalve geven de resultaten de ongeijkte daling van deze emissies aan per 2010.

Ook over de inkomensverdeling, ooit zo'n coalitiebreekpunt, bevat het CPB-rapport weinig informatie. We volstaan met een paar opmerkingen, vrijelijk geciteerd (bladzijde 104). Alle partijen vergroten de afstand tussen inkomen vanwege een uitkering en uit een laagbetaalde baan (GroenLinks het meest!). Bij GroenLinks neemt de koopkracht van uitkeringsgerechtigden fors toe, hetgeen bij de andere partijen niet of nauwelijks het geval is. Binnen de groep loontrekkers is bij alle partijen sprake van nivellering van beschikbare inkomens. Deze summiere indicaties leiden tot de conclusie dat ook op het punt van de inkomensverdeling de scheidslijn ligt tussen GroenLinks en de andere partijen.

De resultaten worden voor een belangrijk deel bepaald door de fiscale maatregelen. In de modellen die worden gebruikt om de programma's door te rekenen, leidt een verlaging van de lasten tot een reductie van de loonkosten en bijgevolg een verbetering van de concurrentiepositie. Deze verbetering gaat vervolgens gepaard met een stijging van de werkgelegenheid. Dit alles versterkt de economische groei. Een verdere aanzwengeling van de groei kan worden verwacht op basis van het in vrijwel alle programma's opgenomen voornemen om het verschil in beloning tussen werkenden en niet-werkenden te verhogen, waardoor het arbeidsaanbod stijgt en een neerwaartse druk op de lonen ontstaat. Daarnaast leidt de verschuiving van de lasten in de richting van milieueffingen en btw-verhoging tot een stijging van de inflatie. Hiermee zijn de belangrijkste resultaten verklaard, bijvoorbeeld waarom de werkgelegenheidseffecten bij het CDA geringer zijn dan bij de andere partijen. Het resultaat van GroenLinks wordt overigens voornamelijk bepaald door zijn Keynesiaanse karakter⁵. Met name de werkgelegenheidseffecten lijken thans in de debatten tussen de lijsttrekkers een kernvariabele te zijn.

De vraag is wat de waarde is van deze resultaten. Het CPB presenteert de resultaten met de nodige omzichtigheid. Toch kan een aantal kanttekeningen worden gemaakt. In de eerste plaats, het zij gememoreerd, kan het belang van de ontwikkeling van de wereldhandel niet genoeg worden benadrukt. Op grond van [tabel 4](#) kan nogmaals worden geconstateerd dat de partijprogramma's op zichzelf slechts tot geringe afwijkingen van de groei leiden. In de tweede plaats spelen afwentelingseffecten een belangrijke rol in de berekening van de resultaten. Uit veel onderzoek blijkt dat de relatie tussen lonen en belastingen/premies op zijn minst instabiel is⁶. Met name de relatie tussen contractlonen en belastingen is onduidelijk. In de derde plaats lijkt de Lucas-kritiek juist bij afwenteling op zijn plaats. Immers: betekent het bestaan van een positieve relatie tussen lonen en belastingen automatisch dat een daling van de belastingen tot een loondaling leidt? Hier is twijfel op zijn plaats. In een aantal plannen worden ombuigingen bereikt door taken simpelweg naar gemeenten door te schuiven. Hoewel hierdoor de collectieve lasten dalen, ziet de burger de lasten van de overige publiekrechtelijke lichamen voortdurend stijgen. Deze lastenverzwaringen worden niet in de programma's, en bijgevolg ook niet in de CPB-berekeningen, meegenomen. Verder zullen door een aantal ombuigingen ofwel de eigen bijdragen stijgen ofwel de voorzieningen dalen. Dit soort effecten kan gemakkelijk tot een opwaartse druk op de lonen leiden. Het is begrijpelijk dat het CPB dit niet allemaal uitrekent, maar gegeven het belang van de relatie lastenverlichting-loondaling is voorzichtigheid geboden. Ten slotte is het op zijn minst merkwaardig dat voorzover de programma's iets zeggen over het incidentele loon, zij uitgaan van een daling van deze looncomponent. Dat is merkwaardig omdat door het te voeren beleid een toenemende spanning op de arbeidsmarkt mag worden verwacht. En dan is het niet ondenkbaar dat het incidentele loon juist een opwaartse druk krijgt. Kortom, enige voorzichtigheid is op zijn plaats.

Conclusies

Het analyseren van verkiezingsprogramma's is wel een leuke maar bepaald geen opwindende bezigheid. De verschillen tussen de belangrijkste partijen zijn marginaal. Het EMU-lidmaatschap lijkt ertoe te leiden dat op het punt van de overheidsfinanciën de programma's alle keurig binnen de gestelde normen blijven. Het streven naar het behoud van 'paars' plus het openhouden van de deur naar het CDA sluiten bij voorbaat grote verschillen op sociaal-economisch terrein uit. Natuurlijk zijn alle partijen bezorgd over de ontwikkeling van het milieu, over de infrastructuur, over de volksgezondheid, over het onderwijs, enzovoorts. En natuurlijk krijgt de kiezer allerlei plannen voorgeschoteld om de problemen aan te pakken, maar zonder vergrootglas zijn verschillen nauwelijks te ontdekken. Veeleer is sprake van consensus over het centrale thema voor de toekomst: het verbeteren van de kwaliteit van de samenleving vormt de gemeenschappelijke noemer van de programma's. Dat vraagt om investeringen in de toekomst om een wereld te winnen; dat moet uiteraard samen, want samen leven doe je niet alleen.

Uit de berekeningen van het CPB blijkt hoe dicht de programma's van de paarse partners en het CDA bij elkaar liggen en hoe anders het programma van GroenLinks is. Overigens moet wel worden opgemerkt dat het CDA meer middelen uittrekt voor sociale zekerheid en armoedebestrijding dan de paarse partners. De resultaten, met name in termen van werkgelegenheid, van de verschillende programma's blijken vooral samen te hangen met de mate van lastenverlichting. Hoe meer lastenverlichting, hoe sterker de loonkosten zullen worden gematigd, aldus de gebruikte modellen. Dit element van de resultaten speelt in de huidige debatten een grote rol. Naar onze mening moet deze benadrukking van de werkgelegenheidsresultaten, gezien het grote aantal kanttekeningen, niet worden overdreven. Het debat over de aard en intensiteit van de investeringen in de toekomst zou daarentegen voorrang moeten krijgen. Helaas hebben de verkiezingsprogramma's juist daarover weinig te vertellen.

Het paarse succes

Een interessante observatie na het lezen van de inleidingen van de diverse programma's is dat met name de paarse partners geneigd zijn de thans gerealiseerde economische successen naar zich toe te trekken. Het in de afgelopen vier jaren gevoerde beleid wordt door de betrokkenen alom geprezen. De conclusie is dan ook weinig verrassend: het paarse beleid moet vooral worden gecontinueerd. Dit is begrijpelijk maar opvallend, omdat in twee recente CPB-publicaties nogmaals wordt bevestigd wat elke econoom weet: de groei in Nederland wordt met name bepaald door de ontwikkeling van de wereldhandel¹. Op grond van CPB-berekeningen kan worden geconcludeerd dat een groei van de wereldhandel met 4% leidt tot een groei van het bbp van 2%, terwijl een groei van de wereldhandel met 6,75% leidt tot een groei van 3,25%. Ofwel: de hogere groei van de wereldhandel leidt tot een procentpunt lagere werkloosheid na vier jaren en een 0,75 procentpunt hogere groei (per jaar) van de werkgelegenheid in arbeidsjaren! Of vanuit een nog ander perspectief: het verschil in groei van de wereldhandel kan ervoor zorgen dat de ruimte voor nieuw beleid in de komende kabinetsperiode stijgt van f 6 mrd tot maar liefst f 29 mrd. En wat blijkt nu? De groei van de relevante wereldhandel die in de periode 1991-1994 3,6% bedroeg, heeft zich in de afgelopen kabinetsperiode hersteld tot 6,5%. De behaalde successen kunnen dus in belangrijke mate worden toegeschreven aan het meeliften met de ontwikkeling van de wereldeconomie. De bijdrage van het specifieke paarse beleid is in elk geval vooralsnog onduidelijk. Enige bescheidenheid ten aanzien van de behaalde successen zou dus gepast zijn.

Thema: verkiezingen, wat ontbreekt er in de partijprogramma's?

[Een rationele keuze](#), H.A. Keuzenkamp

[Hoera, het gaat goed](#), A. van Witteloostuijn, C.G. Koedijk, C.J.M. Kool en A.P. van Veen

Boekbespreking: [De wonderbaarlijke terugkeer van de inverdieneffecten](#), P.A.G. van Bergeijk

[Organisatie in plaats van geld](#), C.G. Koedijk, A. van Witteloostuijn, C.J.M. Kool en A.P. van Veen

[Nederland investeert! Of toch niet?](#), C.J.M. Kool, A.P. van Veen, C.G. Koedijk en A. van Witteloostuijn

Epiloog: [Van rentenier tot pionier](#), A. van Witteloostuijn, C.G. Koedijk, C.J.M. Kool en A.P. van Veen

[Dertien kabinetten, twaalf ongelukken?](#), A.P.D. Gruijters en J.A. Smulders

1 B. Tromp, De ritualisering van verkiezingsprogramma's, *Socialisme en democratie*, 1997, blz. 536-539.

2 CPB, *Keuzes in Kaart, Economische effecten van vijf verkiezingsprogramma's*, Den Haag, 1998.

3 Het bedrag van f 1,5 mrd is volgens het CPB de maximaal afdwingbare vermindering. De VVD heeft een hoger bedrag ingeboekt, maar in de doorrekening is het CPB veiligheidshalve uitgegaan van f 1,5 mrd. Ook dit bedrag zal niet zonder slag of stoot worden binnengehaald.

4 Merk hierbij op dat het CDA in haar concept-verkiezingsprogramma geen ruimte voor lastenverlichting had gereserveerd. Slechts indien de economische groei meer dan 2% zou bedragen, zouden de lasten worden verlicht. Uit het CPB-rapport blijkt echter dat toch f 1

mrd aan lastenverlaging is ingeboekt.

5 Verder wil Groen Links de arbeidstijd van ambtenaren verkorten tot 32 uur per week (met behoud van uurloon) en gaat zij uit van volledige herbezetting.

6 Zie A.P. van Veen, *Studies in Wage Bargaining*, proefschrift, Universiteit Maastricht, 1997, en A. Alesina en R. Perotti, The welfare state and competitiveness, *American Economic Review*, 1997, blz. 921-940.

7 CPB, *Boekhoudkundige berekening budgettaire ruimte 1999-2002*, werkdocument 94, Den Haag, mei 1997. In november van hetzelfde jaar is deze publicatie gevolgd door een uitgebreidere analyse *Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode*.